

SØNDERJYSKE

ÅRBØGER 2024

Historisk Samfund
for **Sønderjylland**

Sønderjyske Årbøger 2024

Redaktion:

Ditte Kock

Mariann Kristensen

Klaus Tolstrup Petersen

Merete Bo Thomsen

Mads Mikkel Tørsleff

Historisk Samfund for Sønderjylland

Dansksindede soldater i russisk krigsfangenskab

Fangernes vilkår og sydslesvigske forsøg på at få dem hjem

AF MOGENS ROSTGAARD NISSEN

Under 2. verdenskrig blev 70-80 dansksindede soldater taget til fange i Sovjet. En del af dem kom hjem forholdsvis kort tid efter den tyske kapitulation, og alle, på nær tre, var sluppet ud i begyndelsen af 1950. I artiklen forklares det, hvad der blev gjort fra sydslesvigsk side for at få fangerne hjem, og hvordan forholdene i lejrene var for de dansksindede soldater.

Efter Tysklands kapitulation i maj 1945 var der registreret 53 dansksindede sydslesvigere, som sad i krigsfangelejr rundt om i Sovjetunionen, mens 107 var meldt savnet på Østfronten. Langt de fleste af fangerne var hjemme i Sydslesvig i begyndelsen af 1950, men der var fortsat tre tilbage i Rusland, og den sidste slap først ud i oktober 1955.¹ Dertil kom andre 15-20 dansksindede soldater, der kom tilbage fra fangenskab så hurtigt i løbet af 1945, at de aldrig kom med på fangelisten.

I denne artikel er fokus rettet mod de dansksindede soldater, som var krigsfanger i Rusland, mens de, som var fanger i de øvrige lande, kun inddrages i meget beskedent omfang.² Det er både en undersøgelse af, hvad der blev gjort fra sydslesvigsk side – godt støttet af det danske udenrigsministerium – for at få krigsfangerne hjem, og en klarlægning af de forhold, som fangerne levede under i de russiske lejre.

Linda Nikolajsen har skrevet en interessant artikel om de dansksindede sydslesvigske soldater, der var i fangenskab i Rusland.³ Hendes vigtigste kilder er fra det danske udenrigsministerium og fra Den Russiske Føderations Arkiv for Udenrigspolitik. Hendes hovedkonklusioner er, at Udenrigsministeriet allerede i sommeren 1945 gik i gang med at skaffe de dansksindede fanger hjem, men at det ikke hjalp ret meget. Det skyldtes, at de sovjetiske myndigheder opfattede de dansksindede soldater som rigsdanske SS-frivillige, og derfor blev de behandlet hårdere end almindelige tyske værnemagtsoldater. På et politisk niveau blev de dansksindede soldater kastebold i et sovjetisk noget-for-noget

spil, hvor Sovjet krævede, at sovjetborgere i Danmark – herunder ca. 400 fra de baltiske lande – blev sendt til Sovjet, inden de dansksindede kunne frigives. Det kunne den danske regering ikke acceptere, og derfor forblev sydslesvigerne fanget. Nikolajsen har omvendt kun i beskeden omfang benyttet det omfattende kildemateriale i Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig. Derfor skriver hun ikke ret meget om fangernes forhold i lejrene eller om de anstrengelser, som blev gjort fra sydslesvigsk side for at få fangerne hjem. Hendes artikel er således et vigtigt grundlag for analysen i denne artikel.

En væsentlig del af artiklen er baseret på kildemateriale fra Dansk Generalsekretariats arkiv i Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.⁴ Her er fangelister, kartotekskort, korrespondance mm. bevaret, ligesom Franz Wingender, der var hovedmanden bag den sydslesvigske indsats for at få krigsfangerne hjem, har skrevet en beretning på 20 sider om det, der blev gjort fra sommeren 1947 til midten af 1950'erne.⁵ I dette arkiv er også korrespondancen til og fra det danske udenrigsministerium, ligesom der er afskrifter af brevene fra den danske gesandt i Moskva. Desuden er *Flensborg Avis* og *Südschleswigsche Heimatzeitung* (SHZ) benyttet, idet aviserne ofte noterede, hvem der kom hjem hvornår, og da der er enkelte korte fortællinger om de hjemvendte fangers oplevelser i fangenskab. Arkivalierne fra Generalsekretariatet og aviserne benyttes primært til at analysere, hvad der blev gjort fra sydslesvigsk side for at få de dansksindede fanger hjem.

Der er udgivet fire sydslesvigske erindringsbøger med personlige oplevelser i russisk fangenskab, hvoraf de to er skrevet af Helmut Leckband.⁶ I 1974 udgav han bogen *Krigsfangelazaretten i Tamanskajagaden* om sine oplevelser på et russisk lazaret i 1945-46, og tre år senere fulgte han op med *Krigsfange. Gennem russiske lejre – Ternopol, Donbas, Stalino* om perioden 1946-49, hvor han var i russisk fangenskab. Bøgerne er skrevet i romanform, hvor hovedpersonen Karl er Leckband selv.

Karl Budach udgav i 1989 erindringsbogen *10 år i krig og fangenskab*, hvor han blandt andet beskrev livet som russisk krigsfange fra januar 1945, til han blev frigivet i januar 1948.⁷ Karls bror, Johann, har i 1985 fortalt om sit liv, herunder om tiden som krigsfange i 1945, og hans fortælling er også inddraget.⁸

Jens A. Berg udgav i 2011 *Fanget på Østfronten. Tvunget i tysk uniform* om sine oplevelser først som soldat på Østfronten og senere i 1944-45 som krigsfange i Sovjetunionen.⁹ Berg var egentlig ikke registreret som en dansksindet soldat af Generalsekretariatet, og det danske udenrigs-

ministerium forsøgte ikke at hjælpe ham hjem, formentlig fordi han i 1930'erne havde været medlem af Hitler-Jugend. Hans familie var dog aktive inden for mindretallet i mellemkrigstiden, ligesom hans brødre var på listerne over dansksindede soldater.

For alle tres vedkommende er det beretninger, der er skrevet, længe efter begivenhederne fandt sted, og det er uklart, om de alene er skrevet på basis af hukommelsen, eller om der er benyttet samtidige dokumenter, som fx breve eller dagbøger, i beskrivelserne.

Bergs bog fik meget dårlige anmeldelser ved udgivelsen. Det var især af Bent Blüdnikow, der i *Berlingske* kritiserede bogen for at fortie de tyske værnemagtsoldaters medvirken i krigsforbrydelserne på Østfron-

Christian Ingwersen var én af de dansksindede soldater, som havnede i russisk krigsfangenskab. Han kom fra Skovbølmark ved Store Vi. Han blev taget til fange i begyndelsen af 1945 i Østpreussen og hjemsendt i november 1948.

Kilde: Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig. Ukendt fotograf.

ten, men denne kritik omfatter ikke Bergs beskrivelse af sit ophold som krigsfange.¹⁰

I analysen benyttes også Karl Dannebergers håndskrevne og upublicerede manuskript "Stalingrad – Pachta-Aral – Karaganda. Die Erlebnisse eines Kriegsgefangenen 1943-1949", der er nedskrevet på tysk i 1981. Der er også et efterfølgende dansk tillæg om hans oplevelser med den russiske lokalbefolkning, som er skrevet senere.¹¹ Erindringerne er tilsyneladende alene skrevet til Dannebergers efterkommere, og de virker meget troværdige, selv om de formentlig er nedskrevet uden brug af samtidige breve, dagbøger e.l.

Erindringsbøgerne og Dannebergers beretning benyttes især til at vurdere forholdene i lejrene for de dansksindede soldater.

Hvem var de dansksindede fanger?

Da generalsekretær Frants Thygesen i maj 1948 forklarede, hvor mange dansksindede der sad i krigsfangelejre eller var meldt savnede ved krigens afslutning, understregede han, at listen alene omfattede mænd, som havde været tilknyttet det danske mindretal inden den tyske kapitulation i maj 1945.¹² De skulle altså have været medlem af mindretallets foreninger eller på anden vis været tilknyttet mindretallet. Opgørelsen omfattede ikke sydslesvigere, som var blevet en del af mindretallet efter krigens afslutning, idet Generalsekretariatet fik mange henvendelser fra pårørende, der først var blevet tilknyttet mindretallet efter dette tidspunkt, og som søgte om hjælp. For de danske myndigheder – det vil primært sige Udenrigsministeriet – var det helt afgørende, at det alene var mænd, som var tilknyttet mindretallet inden kapitulationen, der blev optaget på listerne over tilfangetagne soldater, som man forsøgte at hjælpe med at blive frigivet.¹³

Det var ingen let opgave at bestemme, om krigsfangerne tilhørte mindretallet eller ikke. For hvad skulle der egentlig til for at blive godkendt? Mange af mændene var for unge til selv at have været medlem af Den slesvigske Forening, inden de blev indkaldt, men hvis forældrene var medlemmer inden 1945, blev de normalt accepteret. Tilsvarende var der næsten sikkerhed for at blive godkendt, hvis krigsfangerne havde gået i dansk skole, eller hvis de havde været dansk spejder eller dyrket sport i en dansk ungdomsforening. Til gengæld var det absolut diskvalificerende, hvis ansøgerne havde været medlem af Hitler-Jugend eller andre nazificerede organisationer, selv om de havde gået

i dansk skole og/eller været med i danske ungdomsforeninger. Der er også et par enkelte eksempler på, at unge dansksindede mænd meldte sig til SS, og som derfor ikke fik dansk/sydslesvigsk hjælp til at komme hjem. Derfor gik der lang tid, inden de nogenlunde præcise lister over dansksindede fanger var på plads, og der kom stadig nye navne til i 1947 og 1948.

Det kunne især være vanskeligt at bestemme mindretalstilhøret blandt dem, der havde den mindste tilknytning, og undersøgelsen af Karl-Erich Simon kan tjene som et eksempel herpå. Karl-Erichs mor, Agnes, kontaktede Generalsekretariatet i efteråret 1946, hvorefter generalsekretæren, Frants Thygesen, bad hende oplyse, om sønnen "... har gået i dansk skole, været medlem af ungdomsforeningen eller på anden måde haft tilknytning til de danske organisationer før kapitulationen."¹⁴ Forinden havde Thygesen bedt den danske lærer i Langbjerg, Børge Krebs-Lange, oplyse, om Karl-Erich Simon havde gået på skolen "... eller på anden måde haft forbindelse med danskheden i Sydslesvig før kapitulationen."¹⁵ I sit svar fortalte Krebs-Lange, at Karl-Erich ikke havde gået i Langbjerg danske skole og ham bekendt ikke haft noget med de danske foreninger at gøre.¹⁶ Da Krebs-Lange først var kommet til Sydslesvig efter krigsafslutningen, kontaktede Thygesen også den tidligere lærer i Langbjerg, Henry Thomsen, som kendte familien udmærket.¹⁷ Han kunne oplyse, at Agnes Simon var født i Danmark, og at begge forældre var dansksindede. De havde ganske vist meldt sig ud af Den slesvigske Forening i 1932 efter uoverensstemmelser i den lokale afdeling, men to af familiens børn var i efteråret 1944 blevet undervist af Thomsen, da skolen manglede elever for at kunne overleve. Efter dette svar blev Karl-Erich Simon skrevet på listen over dansksindede fanger i Rusland.

Hovedprincippet, om at soldaterne skulle have været tilknyttet mindretallet inden krigsafslutningen, blev håndhævet strikt i de første efterkrigsår, mens der blev lempet lidt på kravet efterhånden. Det skyldtes både, at der efter 1948-49 var forholdsvis få fanger tilbage, og at en del pårørende på dette tidspunkt havde været aktive inden for mindretallet gennem flere år. Således foreslog bestyrelsen i Sydslesvigsk Forening (SSF) i Flensborg amt allerede i januar 1948, at man skulle arbejde for at få alle krigsfanger fra Sydslesvig hjem – med undtagelse af krigsforbrydere og "store nazister" – hvis familien var blevet medlem af SSF efter krigsafslutningen.¹⁸ Frants Thygesen gav udtryk for, at man i SSF's forretningsudvalg delte dette ønske, men det var ikke muligt, idet "... ingen af sejrherrene kan tænkes at gå med dertil ...", ligesom

det danske udenrigsministerium stod stejlt på kravet om en tilknytning inden maj 1945.

Listen over savnede soldater på Østfronten var en vigtig usikkerhedsfaktor. Da indsatsen for at få dansksindede hjem stoppede 1. januar 1956, var det opgjort, at der samlet var 100 savnede dansksindede soldater, og heraf var de 81 meldt savnet på Østfronten.¹⁹ Når de tyske soldater vendte tilbage til Tyskland, blev de afhørt af Røde Kors, om de kendte til andre soldater, der fortsat sad rundtom i de forskellige russiske lejre. Blandt de 81 savnede på Østfronten er det om 13 noteret, at de med varierende grad af vished var blevet taget til fange og havde siddet i fangelejre. Det blev om en enkelt af dem – Johannes Paulsen – noteret, at en hjemvendt soldat havde oplyst, at Paulsen var blevet taget til fange i Rumænien i august 1944, og at han "... var blevet idømt 10 års straffearbejde for en efter russernes mening slem forseelse. Skal befinde sig i en lejr ved Ural – 7239/10 Ural."²⁰ Alligevel forblev han på listen over savnede, og han kom aldrig hjem.

Der er altså god grund til at formode, at flere af de soldater, der var meldt savnet på Østfronten, blev taget til fange af russerne og døde i de russiske fangelejre. Det var tydeligvis også forventningen på Generalsekretariatet og i det danske udenrigsministerium helt frem til begyndelsen af 1960'erne, idet den danske statsminister, J. O. Krag, tog spørgsmålet op under et besøg i Moskva i 1964.²¹ Selv om de russiske myndigheder flere gange oplyste, at bestemte dansksindede soldater, der var meldt savnet, nu var fundet og desværre omkommet på bestemte tidspunkter og bestemte steder under krigen, nagede tvivlen, om det nu også var sandt, eller om de fortsat befandt sig eller havde befundet sig, i fangenskab.

I de første par efterkrigsår led indsatsen med at få de dansksindede soldater hjem under, at Dansk Generalsekretariat skulle genopbygges efter krigen. De tidligere sekretærer var omkommet under krigen, mens den nye generalsekretær, Frants Thygesen, først var endelig på plads i Flensborg i september-oktober 1945.²² Samtidig havde Generalsekretariatet meget travlt med at behandle de mange ansøgninger fra sydslesvigere, der ønskede at blive medlemmer af SSF, og med at støtte oprettelsen af nye lokalafdelinger over hele Sydslesvig.²³ Det ser således ikke ud til, at der blev gennemført en større, sammenhængende indsats inden sommeren 1947, hvor der for alvor kom skred i arbejdet med at få soldaterne hjem. Og da var det en selvbestaltet gruppe på tre – Franz Wingender, Hans "Pulle" Paulsen og Christian Harck – der

satte gang i arbejdet.²⁴ De var utilfredse med, at der skete for lidt, og derfor tog de nye midler i brug for at skaffe deres gamle soldater- og ungdomskammerater hjem.

Det skal dog understreges, at det danske udenrigsministerium helt fra maj 1945 gjorde en aktiv indsats for de dansksindede sydslesvigere. De danske gesandtskaber i Rusland, Frankrig, USA og England havde løbende kontakt til myndighederne i de respektive lande, ligesom Udenrigsministeriet havde kontakt til de udenlandske ambassadører og gesandter i København eller direkte til de relevante regeringer.²⁵

De tyske krigsfanger i Sovjet

Der er foretaget flere undersøgelser om tyskere, der efter krigen havnede i russiske krigsfangelejre. Det er et tema, som især de seneste tre-fire årtier har fyldt meget i Tyskland, fordi der var så mange tyskere, der havnede i lejrene, da mange var der i meget lang tid, og da mange døde under fangenskab.

Gennem årene har der været stor usikkerhed om, hvor mange tyskere, der var i russisk fangenskab, og hvor mange der vendte hjem eller døde under fangenskab. I en stor undersøgelse, som blev gennemført i 1960'erne og 70'erne, der var ledet af historieprofessor Erich Maschke, kom man frem til, at der mellem 1941 og 1945 var ca. 3,155 mio. værne-magtssoldater, der blev taget til fange. Af dem blev ca. 2 mio. repatrieret og sendt hjem, mens ca. 1,1 mio. døde i fangenskab. Det var altså omkring hver tredje, som døde under fangenskab.²⁶ Det var en opgørelse over alle tilfangetagne værne-magtssoldater, hvoraf der også var en del, som ikke var tyske statsborgere, herunder især ungarere og østrigere.

Ifølge officielle sovjetiske opgørelser fra midten af 1950'erne havde der været godt 2,3 mio. tyske krigsfanger, og af dem var godt én mio. hjemsendt inden marts 1947 og ca. 1,9 mio. inden maj 1950. De resterende ca. 400.000 var forsvundet under fangenskab, hvilket kan opfattes som en indirekte betegnelse for dem, der var døde.²⁷ Fra marts 1950 var der kun omkring 15.300 tyskere tilbage i russisk fangenskab, hvilket hovedsageligt omfattede tidligere Waffen-SS-soldater, Gestapo-folk, officerer o.a., som de russiske myndigheder anklagede for at have begået forskellige former for krigsforbrydelser.²⁸

Den tyske militærhistoriker Rüdiger Overman har i sin afhandling fra 1999 foretaget en ny beregning.²⁹ Han kom frem til, at der var mere end 3 mio. tyske krigsfanger i Rusland, og at ca. 700.000 døde i fan-

gelejerne, mens omkring 2,3 mio. kom tilbage til Tyskland. Dette tal omfattede både militære og civile fanger. Han mente videre, at der var ca. 300.000, som blev frigivet og hjemsendt så hurtigt, at de ikke var regnet med i de officielle sovjetiske statistikker og altså heller ikke af Maschkes historikerkommission.³⁰ Ifølge Overmans opgørelse var det altså "kun" knap hver fjerde, der døde under fangenskab.

Uanset om det er historiekommissionens, eller om det er Overmans opgørelser, der er mest korrekt, er begge enige i, at der var flest dødsfald indtil 1946, da forholdene var kaotiske, fødevarer-situationen i Sovjet meget dårlig, og da de fleste tilfangetagne var placeret i midlertidige lejre tæt ved fronten. Desuden er der indikationer af, at det først var efter den tyske kapitulation, at de russiske myndigheder forsøgte at forhindre dødsfald blandt fangerne. I Bundestags korte videnskabelige opsummering er forholdene i lejrene, der blev etableret i de tilbageero-brede områder tæt ved frontlinjen, betegnet som prekære fordi lejrene var provisoriske:

Der manglede faste bygninger, og forsyningen af fødevarer, beklædning, brændsel, transportmidler osv. var meget utilstrækkelig. I mange tilfælde var de indsatte i krigsfangelejrene meget svækkede. De sårede og/eller syge rådede hverken over en ordentlig udrustning eller en tilstrækkelig modstandskraft til at overleve forholdene under den kontinentale vinter.³¹

Det var altså under disse forhold, at de dansksindede soldater måtte leve, og i flere beretninger, der er analyseret nedenfor, er det da også tydeligt, at den første tid efter tilfangetagelsen var særlig hård. Hertil kan måske tilføjes, at de alle oplevede gentagne tilfælde af voldelige overfald fra fangevogternes side; risiko for at blive skudt af fangevogterne; tyveri af tøj og støvler, hvis det var bedre end fangevogternes; tyveri af smykker og ure samt fangevogternes konsekvente tyveri af en væsentlig del af den meget sparsomme mad, som var tildelt fangerne. Det var bestemt medvirkende til en meget høj dødelighed i de første uger og måneder efter tilfangetagelsen.

De dansksindede soldater udgjorde en meget beskedent andel af alle de tyske krigsfanger i Sovjet, og det kan være en sandsynlig grund til, at de russiske myndigheder ikke havde noget særligt kendskab til det danske mindretal og betydningen heraf. Derfor havde de russiske myndigheder – som beskrevet nedenfor – åbenlyst besvær med at forstå betydningen af det at være dansksindet værnemagtssoldat.

russisk.

Efternavn: H ø p n e r Fornavn: Karl-Heinz

Grad: _____ født: 31.8. 24 Fødested: Kiel

feldp.-Nr.: Postbox 315/2 Moskva *2.80*
U.d.S.S.R. Røde Kors.

Paarørende med Adresse: Christine Møller, Borgfred 6, Flensborg. *101*

Sidste Brev: _____ Afsendelsessted: _____

Bemærkninger: Gaaet paa Dunbrg-Skolen.
vendt hjem

sendt tilbage 18/1046

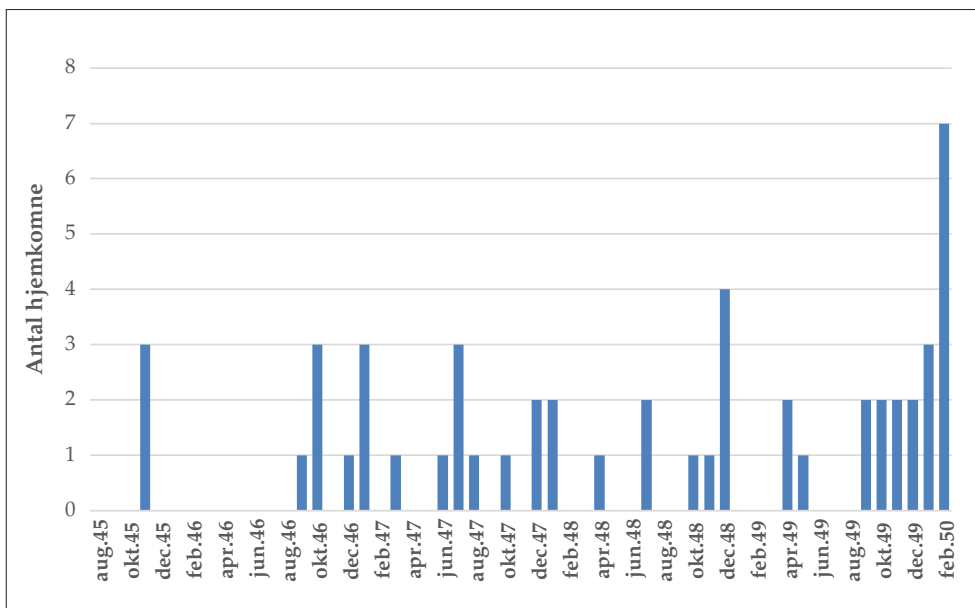
I Dansk Generalsekretariats arkiv er der et omfattende materiale vedrørende de dansksindede krigsfanger. Der er kartotekskort og korrespondance vedrørende dem alle. Her er det et kartotekskort for Karl-Heinz Høpner, der var i russisk fangenskab helt frem til februar 1950. Kilde: Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig

Hvornår kom fangerne hjem?

Langt de fleste dansksindede fanger kom hjem i løbet af de første efterkrigsår, og i maj 1948 var 195 blevet frigivet, mens 42, som egentlig var meldt savnet, alligevel dukkede op og kom hjem.³² Tre år efter krigsafslutningen var der fortsat 40 i fangenskab, og heraf befandt de 36 sig i russiske lejre, mens én var i britisk, én i fransk og to i jugoslavisk fangenskab. De to i henholdsvis britisk og fransk fangenskab kom hjem i løbet af efteråret 1948, mens de to i Jugoslavien slap ud i december 1948.³³

Der er i alt 55 navne på sydslesvigske soldater i russisk fangenskab, når man gennemgår alle kartotekskortene i arkivet.³⁴ Heraf fremgår det også for de fleste soldaters vedkommende, hvornår de blev frigivet, mens det for enkelte har været nødvendigt at læse Generalsekretariatets korrespondance eller finde hjemsendelsestidspunktet i *Flensborg Avis'* og SHZ's notitser.

Tidspunktet for frigivelsen af de dansksindede krigsfanger i Rusland

Kilde: ADCB: I61-94-00-4 til 6.

I figuren vises, hvornår de sydslesvigske soldater blev frigivet fra russisk fangenskab. Karl Sønnichsen og Karl-Erich Simon, der blev frigivet i juni 1952, og Asmus Matthiesen, der først blev frigivet i oktober 1955, er dog ikke med i figuren. Ud over disse tre var alle dansksindede krigsfanger i Rusland frigivet i februar 1950.

Det er slående, at 17 først blev frigivet fra september 1949 til februar 1950, hvilket næsten svarer til en tredjedel af de sydslesvigske krigsfanger i Rusland. Heraf var ti – knap hver femte – først hjemme i januar og februar 1950. Når man læser nogle af beretningerne – som er beskrevet nedenfor – kan det undre, at der trods alt var så mange, som overlevede så længe i fangelejrene, forholdene taget i betragtning.

Der var dog også flere, der vendte hjem fra fangenskab i Rusland forholdsvis hurtigt efter krigsafslutningen, men som ikke er med på fangelisten, fordi den ikke var helt på plads, inden de var tilbage. I maj 1948 noterede Thygesen, at der var 20, som oprindeligt var meldt savnede på Østfronten, der var vendt hjem siden krigsafslutningen, og mange af dem kom hjem, uden at Generalsekretariatet var involveret eller infor-

meret om det.³⁵ Et eksempel på dette er den senere formand for Skoleforeningen, Jacob Meyer, der blev taget til fange af de russiske tropper i begyndelsen af 1945, og han har selv udtalt, at han "... kom hjem fra russisk krigsfangenskab i 1946, stærkt afkræftet ...".³⁶ Ifølge et "Certificate of Discharge" var han dog tilbage i Flensborg 28. november 1945, og i erklæringen er hans sundhedstilstand betegnet som "fit".³⁷ Meyers soldaterkammerat, Walter Schöning, som han blev taget til fange sammen med, har forklaret om omstændighederne, da Meyer blev sendt hjem.³⁸ De arbejdede med at bryde kul, blandt andet ved bortsprængninger. Meyer var så "... heldig og uheldig ...", at han blev ramt af et stort stenstykke, men han brækkede ikke noget. Han var dog ude af stand til at arbejde, og derfor kom han på den første hjemsendelsesliste i begyndelsen af oktober 1945. Schöning har også påpeget, at Meyers tilhør til det danske mindretal måske havde betydning for, at han kom hjem så tidligt, men det virker som en noget tvivlsom efterrationalisering.

Peter Köster er et andet eksempel på en tidlig hjemsendelse, som ikke var med på fangelisten. Han blev taget til fange kort før kapitulationen i den såkaldte Kurland-kedel, og han kom tilbage til Flensborg i slutningen af 1945.³⁹ Det er uvist, hvorfor han blev frigivet forholdsvis hurtigt, men det kan hænge sammen med, at Köster havde diabetes og derfor ikke kunne holde til det hårde, fysiske arbejde, som fangerne blev udsat for.

Der er ikke noget tydeligt mønster for, hvornår soldaterne blev sluppet fri, og det synes at være ret tilfældigt. Men hvis man sammenligner med hjemsendelserne af alle tyske soldater i russisk krigsfangenskab, som er beskrevet ovenfor, hvor omkring halvdelen var hjemme i marts 1947 og den anden halvdel inden april 1950, svarer det nogenlunde til fordelingen for hjemsendelserne af de dansksindede soldater. Der er dog kun 20 ud af de 55 dansksindede fanger – svarende til lidt mere end hver tredje – der var hjemme i marts 1947, og det er en antydning af, at der tilsvarende var relativt flere dansksindede, der kom senere hjem, end det var gældende for de øvrige tyske soldater. Det er også påfaldende, at tre af 55 dansksindede krigsfanger først blev frigivet længe efter, at russerne officielt i foråret 1950 havde hjemsendt alle tyske soldater.

Der var dog nogle ting, der kunne forlænge opholdet i de russiske fangelejre. Asmus Matthiesen var som nævnt den af de dansksindede, der kom sidst hjem, og det forklarede han ved hjemkomsten med, at han ved et militærtribunal blev idømt 25 års straffearbejde.⁴⁰ Det skyldtes, at han sammen med sit kompagni havde været tvunget til at gøre

tjeneste i kz-lejren Sachsenhausen. Her havde han, ifølge sin egen udlægning, arbejdet på kontoret, men alligevel blev han idømt straffen, fordi de russiske myndigheder mente, at "... jeg havde begået grusomheder mod fangerne i Sachsenhausen og Oranienburg." Tilsvarende kan de nogenlunde sikre efterretninger om Johannes Paulsen fremhæves, idet han angiveligt var blevet idømt 10 års straffearbejde for en eller anden ukendt forseelse.⁴¹

Der er ikke ret mange oplysninger om, hvorfor Karl Sønnichsen og Karl-Erich Simon først kom tilbage i juni 1952. *Flensborg Avis* berettede ved hjemkomsten, at der i alt var fem fra Flensborg, som blev frigivet på dette tidspunkt, og at det, så vidt avisen vidste, var "... almindelige tyske krigsfanger ...", hvoraf der ellers ikke var kommet andre siden april 1950.⁴² Hvis avisen havde ret, var de to altså ikke anklaget og straffet for krigsforbrydelser, men havnet i en krigsfangelejr, længe efter at de sidste tyskere – både civile og militære – officielt var blevet sendt hjem.

Der er givet to hovedforklaringer på, at hjemsendelsen af de dansk-sindede soldater i russisk fangenskab trak ud. Den første hænger tæt sammen med de geopolitiske forhold i den umiddelbare efterkrigstid og den anden med russisk uvidenhed. Nikolajsen har dokumenteret, at de sovjetiske myndigheder i 1945-46 ønskede, at den danske regering førte en aktiv politik for at få Sydslesvig løsrevet fra Tyskland og tilknyttet Danmark, da Rusland ønskede at ramme Tyskland mest muligt. Dette skyldtes især et ønske om at få åbnet for Kielerkanalen, så den kunne komme under international kontrol.⁴³ Under et besøg i Moskva i juni 1946 forklarede den danske udenrigsminister, Gustav Rasmussen, at regeringen ikke ønskede en ny folkeafstemning i Sydslesvig eller en efterfølgende grænseændring. Derefter gav den sovjetiske udenrigsminister, Vjatjeslav Molotov, udtryk for, at han ikke forstod, hvorfor Danmark så interesserede sig for det danske mindretal og for de dansk-sindede soldater, når de alligevel ikke ønskede, at området blev dansk.

Spørgsmålet om mennesker fra Sovjet, der opholdt sig i Danmark ved krigsafslutningen, var et andet geopolitisk diskussionspunkt, hvor de sovjetiske myndigheder gennemførte en afpresningspolitik over for Danmark.⁴⁴ De dansksindede soldater skal derfor dels ses i sammenhæng med, at der var op mod 250.000 tyske flygtninge i Danmark og ca. 350.000 i Sydslesvig. Den danske regering ønskede, at de alle blev sendt tilbage til de områder, hvorfra de kom – især fra Østpreussen og Pommern. Og så var der ifølge de sovjetiske myndigheder omkring 400 såkaldte sovjetborgere, der befandt sig i Danmark.⁴⁵ Danmark skel-

nede som England mellem mennesker, som var født inden for grænserne af Sovjet den 1. september 1939, og mennesker, der var født i de lande, der var blevet annekteret af Sovjet efter dette tidspunkt. Det vil især sige de baltiske lande. De, der kom fra det oprindelige Sovjet, blev sendt tilbage, mens balterne kunne blive i Danmark. De dansksindede soldater blev altså en del af et noget-for-noget-spil, hvor de sovjetiske myndigheder krævede alle sovjetborgere retur, inden de ville løslade sydslesvigerne, mens den danske regering altså ikke ville sende balterne til Sovjet imod deres vilje.

Der var tilsyneladende også et ukendskab til, hvad de dansksindede soldater var for nogen.⁴⁶ Flere dansksindede oplevede, at deres mindretalstilhør og deres tilknytning til Danmark fik den uheldige konsekvens, at de blev regnet som danskere og ligestillet med danske statsborgere, der havde meldt sig frivilligt til Waffen-SS – de såkaldte Østfrontfrivillige.⁴⁷ Udenlandske soldater, der havde meldt sig frivilligt, blev af de sovjetiske myndigheder behandlet hårdere og kom senere hjem end tyske værnemagtssoldater. Derfor var det meget uheldigt for de dansksindede krigsfanger at blive opfattet som rigsdanske Østfrontsfrivillige.

I marts 1947 blev der udfærdiget en erklæring på Generalsekretariatet, der blev skrevet på tysk, russisk, engelsk og fransk, hvor man bekræftede, at de pågældende, navngivne soldater tilhørte det danske mindretal i Sydslesvig.⁴⁸ Men der er flere soldater, der efter hjemkomsten har forklaret, at erklæringen blot skabte problemer for dem med ekstra forhør og forlængelse af opholdet i krigsfangenskab.

Da Georg Jessen blev frigivet i april 1949, skrev han et brev til Generalsekretariatet, umiddelbart efter han var tilbage i Flensborg.⁴⁹ Heri forklarede han, at han i marts 1947 modtog attestationen om, at han tilhørte det danske mindretal, hvorefter han straks blev forhørt om "... alt vedrørende min person." Under forhørene fik han indtryk af, at russerne antog, "... at jeg har stået som soldat i en S.S.-afdeling, der bestod af danske statsborgere." Derefter kom han til en lejr ved Kyiv, der "... bestod af krigsfanger fra de såkaldte "små nationer"." Jessen konstaterede, at da han blev hjemsendt i april 1949, var det ikke på grund af hans tilhør til det danske mindretal, men "... som en almindelig tysk soldat, der havde samlet flere points ved sin opførsel og sin arbejdsdygtighed."

Karl Danneberger havde stort set samme oplevelse som Georg Jessen.⁵⁰ Han forklarede, at han havde fået tilsendt en pakke fra Dansk Røde Kors, og at der også var en erklæring om, at han tilhørte det dan-

ske mindretal. Derefter blev han kaldt til forhør, hvor han forsøgte at forklare om sit mindretalstilhør, men det lykkedes ikke ret godt. Ud fra Dannebergers udlægning virker det, som om han havde opfattelsen af, at de russiske lejrmyndigheder ikke ville forstå det og i stedet valgte at opfatte Danneberger som en rigsdansk østfrontfrivillig. Konsekvensen blev i hvert fald, at Danneberger kom under øget overvågning og han omtalte en såkaldt "politruk", der var en russisk officer, som havde til opgave at stå for politisk opdragelse, der holdt ekstra godt øje med ham. Kort tid efter – ved årsskiftet 1946-47 – blev han flyttet til en ny lejr i Karanga i Kasakhstan, hvor der var store kullejer, hvilket måske kan opfattes som en straf.

Budach har tilsvarende forklaret, at det gav ham problemer, da han opgav "dansk" som sin nationalitet.⁵¹ Det havde kostet ham "... mange ganges forhør, tortur og meget andet ...", og "... med en pistol i nakken ..." blev det forsøgt at tvinge ham til at underskrive en erklæring om, at han havde været frivillig dansk SS-soldat. Budach blev reddet af, at der kom en ung NKPD-officer⁵² fra Hamborg, som havde et udmærket kendskab til det dansk-tyske grænseland, herunder betydningen af mindretalstilhøret.

Der er også en beretning fra den hjemvendte soldat Otto Petersen, der havde været i en lejr ved Odessa i efteråret 1949 sammen med Karl-Erich Simon og Kurt Brechtel, der var en anden af de fem flensborgere, der vendte hjem i juni 1952.⁵³ Ifølge Otto Petersen anførte Simon og Brechtel – sammen med en tredje fra Flensborg, Peter Jürgensen – at de tilhørte det danske mindretal, men at det havde givet bagslag. For de russiske myndigheder opfattede det sådan, at de tre var danske statsborgere, som havde meldt sig frivilligt som tyske soldater. Derfor blev de ikke ført på hjemsendelseslisten, men derimod samlet i en lejr ved Kyiv, hvor alle hollandske, danske og andre udenlandske soldater i den tyske hær blev samlet. Derefter vidste Petersen ikke, hvad der videre var sket, men han mente, det var sandsynligt, at de tre blev opfattet som "... særligt kommunist-fjendtlige fanatikere og landsforrædere ...", der fik en strengere straf end andre værnemagtssoldater.

I slutningen af februar 1950 oplyste Frants Thygesen til den danske forbindelsesofficer Hans Lunding, at der fortsat var syv dansksindede i russisk fangenskab.⁵⁴ Det var, umiddelbart inden fire soldater vendte tilbage til Flensborg. I brevet blev det anført, at russerne ikke sendte de dansksindede hjem som de øvrige tyske soldater, og at man på Generalsekretariatet havde fået underretning om, at de dansksindede blev

samlet i en lejr ved Kyiv sammen med frivillige udenlandske soldater. Det blev krævet, at Udenrigsministeriet hurtigst muligt forklarede de sovjetiske myndigheder, at dette var en misforståelse. Lunding sendte oplysningerne videre til Udenrigsministeriet, men det er tvivlsomt, om det havde nogen større effekt. I hvert fald gik der godt to år mere, inden soldaterne Sönnichsen og Simon slap ud, og knap seks år, inden Mathiesen kom hjem.

Det lykkedes Dansk Røde Kors at sende pakker til de dansksindede fanger, som de havde adresserne på.⁵⁵ Det var Sct. Georgs Gilderne i Danmark, der stod bag organiseringen af og betalingen for pakkerne, og Wingender noterede, at en del af pakkerne nåede frem, andre blev returneret, mens mange forsvandt sporløst. Danneberger modtog som nævnt ovenfor en pakke, der skabte visse problemer for ham. Georg Jessen fortalte ved hjemkomsten, at han havde modtaget to pakker i løbet af de fem år i fangenskab, men at det ikke havde været muligt for ham at sende en tak til Røde Kors eller Sct. Georgs Gilderne, fordi det var forbudt at skrive til Danmark eller det øvrige udland.

Til gengæld var det en meget positiv oplevelse for Karl Budach, da han i sommeren 1947 modtog en pakke fra Danmark.⁵⁶ Pakken blev leveret til et posthus i Moskva, og han skulle selv ind og kvittere for modtagelsen. Kaptajnen i lejren, Basanow, der som nævnt nedenfor havde et godt forhold til Budach, satte alt ind på, at Budach skulle hente pakken, men at han skulle vaskes, klippes og barberes forinden, ligesom han fik nyt tøj til turen. Pakken vejede omkring fem kg og indeholdt "... sukker, mel, kiks, gryn og to dåser med smør." Da han kom tilbage i lejren, delte han indholdet med sine kammerater, på nær smørdåserne, som han selv beholdt.

Det er naturligvis vanskeligt at vide, hvor meget denne sammenblanding med de danske østfrontfrivillige var reel, og i hvor høj grad det blot var en bekvem undskyldning fra russisk side. Det forekommer sandsynligt, at der i det yderste russiske led – i de interimistiske fangelejr – har været ukendskab til betydningen af at være dansksindet soldat i den tyske værnemagt. Der er dog flere vidnesbyrd om, at i takt med, at lejrene blev større og fik permanent karakter, øgedes kendskabet til mindretalssoldaterne. Således har Johann Buchert netop anført, at han blev sendt hjem allerede i efteråret 1945, fordi han ved tilfange-tagelsen i Kurland efter den tyske kapitulation havde forklaret, at han var dansksindet, men at han som tysk statsborger var blevet tvunget med i krigen. Det blev forstået af de russiske myndigheder, og han var

blandt de første, som blev hjemsendt.⁵⁷ Der er også flere antydninger af, at andre russiske myndigheder i de større, permanente lejre havde en vis forståelse for de dansksindede soldaters situation, og når de alligevel ikke kom hjem, hang det sammen med, at det var en god og billig arbejdskraft, der kunne udnyttes til at genopbygge Sovjet efter krigen.

Den sydslesvigske indsats

I juni 1947 gik Franz Wingender, Christian Harck og Hans "Pulle" Paulsen aktivt i gang med at få de dansksindede krigsfanger frigivet.⁵⁸ Det skyldtes frustration over, at der blev gjort for lidt, og at situationen var fastlåst.

Franz Wingender kom invalideret hjem fra Østfronten i 1943, mens de to øvrige slap ud af britisk krigsfangenskab forholdsvis hurtigt. Christian Harck blev taget til fange i Italien i 1944 og hjemsendt i februar

*Franz Wingender var hovedmanden bag den sydslesvigske indsats for at få de dansksindede krigsfanger frigivet. Han var født i 1918 og havde et stort netværk blandt jævnaldrende inden for mindretallet, da han havde gået i dansk skole, været dansk spejder, været medlem af Flensborg Roklub osv. Derfor kendte han mange af dem personligt, som han forsøgte at få hjem.
Kilde: Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig. Ukendt fotograf.*

1946, mens Hans "Pulle" Paulsen kom hjem omkring 1. december 1946, efter at han var blevet fanget i Nordafrika i maj 1943.⁵⁹

De havde alle erfaringer med krig og fangenskab, og det var baggrunden for deres indsats. Wingender anførte, at de i løbet af vinteren 1946-47 blev mere og mere utilfredse med, at der ikke kom mere skred i arbejdet med at få frigivet fangerne, og derfor blev de enige om at gå nye veje.⁶⁰ De udfærdigede et brev, der blev sendt til 42 forskellige personer og organisationer i løbet af juni 1947, hvor de bad om hjælp.⁶¹ Blandt de mest prominente var blandt andet skibsreder A. P. Møller, politikerne John Christmas-Møller, Aksel Larsen og Hans Hedtoft, forfatteren Martin Andersen Nexø samt biskop i Københavns stift, Hans Fuglsang-Damgård. Der blev også sendt et brev til Kongen, Frederik IX, som kontaktede Udenrigsministeriet for at få oplyst, hvad det gik ud på. Desuden blev der sendt til forskellige organisationer, heriblandt Grænseforeningen, Dansk Kirke i Udlandet, St. Georgs Gilderne, Dansk-Russisk Samvirke, De danske Ungdomsforeninger og Dansk Røde Kors.

I brevet blev der opfordret til, at modtagerne skulle gøre deres indflydelse gældende for at få hjemsendt de danske sydslesvigere, som fortsat var i krigsfangenskab.⁶² Det var vigtigt, at flest muligt henvendte sig til "... Udenrigsministeriet, Gesandtskaber og Ambassader og til Dem bekendte myndigheder og personer i de lande, hvor vore kammerater sidder i fangelejr." Der var fortsat 77 dansksindede i fangenskab 16. juni 1947, og af dem var de 42 i Rusland. Derfor bad de tre særskilt om hjælp til disse fanger: "De kammerater, der sidder i russisk fangenskab, lever under særligt vanskelige forhold. Det er derfor påkrævet, at der gøres noget for at få dem udfriet hurtigst muligt."⁶³

Det blev anført, at "... det sårer ethvert rettænkende menneske at se store nazister gå frit omkring hernede ...", mens de ulykkelige sydslesvigere, der "... imod deres vilje måtte trække i tysk trøje ...", fortsat var bag fangelejrenes pigtråd.⁶⁴ Derfor var det helt uforståeligt, at de dansksindede soldater ikke blev sendt hurtigt hjem, som det var sket efter 1. verdenskrig. I forlængelse heraf blev det understreget, at det var vigtigt at få de dansksindede hjem, idet der var stort behov for dem, da "... Sydslesvig kæmper en kamp om liv og død for bevarelsen af sin danskhed."⁶⁵

Henvendelserne var en utilsløret opfordring til alle om at røre mest muligt op i gryden for at få de dansksindede soldater frigivet, og der blev medsendt fangelister med de seneste adresser på de lejre, hvor de

dansksindede soldater befandt sig. Det er interessant, at man kontaktede en så bred skare, heriblandt DKP's formand, Aksel Larsen, og den kommunistiske forfatter Andersen Nexø, ligesom man fik Dansk-Russisk Samvirke til at gå aktivt ind i arbejdet. Det ses ikke, at Aksel Larsen svarede på henvendelsen, men Andersen Nexø tilbød at yde hjælp, hvis det var muligt for ham, og han trak på sine kontakter i Rusland.⁶⁶

Det er uklart, hvor involveret Generalsekretariatet, generalsekretæren og SSF's øverste ledelse var i aktionen. Wingender var ungdomssekretær i Sydslesvigs danske Ungdomsforeninger (SdU), men hverken han eller de to andre var med i SSF's ledelse. Når man læser mødereferaterne fra SSF's forretningsudvalg og hovedstyrelse igennem for 1947, er det slående, at spørgsmålet om de dansksindede krigsfanger overhovedet ikke blev drøftet – heller ikke på det tidspunkt, hvor Wingendergruppens breve blev sendt.⁶⁷ Generalsekretariatet skrev helt kort om krigsfangerne i et par månedsberetninger og her alene om det arbejde, der blev gjort, samt at det gik godt med at få fangerne fra England, Frankrig og USA hjem.⁶⁸

Frants Thygesen sendte ganske vist et meget formelt brev til Wingender om, at Kongen havde videresendt henvendelsen til Udenrigsministeriet, og at man her til stadighed var i kontakt med de danske repræsentanter i de lande, hvor dansksindede sad i krigsfangenskab.⁶⁹ Brevet var med De og Deres, selv om de to kendte hinanden ganske udmærket og generelt havde et nært samarbejde. Det antyder nogen irritation over, at Wingender-gruppen gik uden om kommandovejen mellem Generalsekretariatet og Udenrigsministeriet. Omvendt kan det også tænkes, at Thygesen inderst inde var tilfreds med, at der blev rusket op i den fastlåste situation i forhold til fangerne i Sovjet.

I beretningen har Wingender anført, at han havde haft et møde med Troels Oldenburg, der var fuldmægtig i Udenrigsministeriet og tilknyttet konsulatet i Flensborg – og nogle år senere dansk ambassadør i Vesttyskland – som havde været meget kritisk over for den sydslesvigske aktion.⁷⁰ Men efter at Oldenburg havde givet den forventede røffel, havde han udtrykt forståelse for, at de tre unge sydslesvigere havde mistet tålmodigheden og "... valgte at gå utraditionelle veje." Wingender og Harck blev også indkaldt til et møde med den danske forbindelsesofficer i Flensborg, Hans Lunding, som var blevet instrueret af Udenrigsministeriet, og "... vi fik en ordentlig opsang over den ureglementerede måde, vi havde rettet henvendelser på." Da de to var ved at rejse sig for at gå, meddelte Lunding, at da han nu havde opfyldt sin opgave, kunne

han udtrykke sin forståelse for aktionen. Derefter drøftede de, hvad der nu videre skulle ske for at få soldaterne frigivet.

Det er vanskeligt at vurdere, om Wingender-gruppens engagement fik betydning – og i givet fald, hvor stor betydning den fik. Deres arbejde betød i hvert fald ikke, at de dansksindede soldater kom tidligere hjem end andre tyske værnemagtssoldater. Der er heller ingen af de hjemkomne soldater, der har forklaret, at deres hjemsendelse skyldtes den sydslesvigske indsats. Tværtimod har flere fortalt, at de fik problemer, da der kom officielle breve om, at de tilhørte det danske mindretal i Tyskland.

Forholdene kort efter tilfangetagelsen

Der er flere beretninger om, at forholdene for soldaterne var meget barske i den første tid, efter de var taget til fange. Det var uanset om man som Karl Danneberger blev fanget 2. februar 1943 efter slaget ved Stalingrad,⁷¹ som Jens Berg, der blev fanget i april 1944 på grænsen mellem Ukraine og Rumænien⁷² eller Karl Budach, der blev fanget i slutningen af januar 1945 i Østpreussen.⁷³ Forholdene var kaotiske og strabadserende, og i de interimistiske lejre var der sjældent bygninger til at beskytte mod kulden, ligesom der næsten ingen mad var.

Helmut Leckband blev taget til fange af russerne 20. februar 1945 i den nordvestlige del af det nuværende Polen og taget med til Sovjet.⁷⁴ I den selvbiografiske roman starter han egentlig 26. september 1945, hvor han blev indlagt med tyfus på et lazaret i Lviv, men han kommer flere steder med korte beretninger om det første hårde og udmarvende halvår som krigsfange. Han arbejdede med at anlægge en jernbane, og maden bestod mest af en smule suppe, der var næsten uden næringsindhold.⁷⁵ Han beskrev også, at han egentlig var skrevet på en hjemsendelsesliste kort efter indlæggelsen, fordi han var syg og afkræftet, men at hans navn blev slettet, da man fandt ud af, at han havde tyfus. Derfor måtte han blive og kom altså først hjem fire år senere.⁷⁶

Karl Budach har beskrevet fangenskabets lov nr. 1: "Tænk først på dig selv, inden du hjælper andre."⁷⁷ Det er samtidig tydeligt, at tilhøret til og samarbejdet med en gruppe soldaterkammerater var afgørende for ham og for de øvrige for at øge sandsynligheden for overlevelse. Ved at holde sammen som gruppe kunne man skærme bedre mod kulden ved at ligge tæt sammen, og man kunne slæbe hinanden med under marcherne, hvis det var nødvendigt. Og sammen med en gruppe kam-

merater forsøgte Budach og andre at skaffe lidt ekstra mad, da det var bedre at gøre i fællesskab end hver for sig.

Karl Danneberger var den dansksindede soldat, som har skrevet sine erindringer, der først blev taget til fange. Det skete natten til 2. februar 1943 ved Stalingrad.⁷⁸ Han beskriver lettelsen ved at overgive sig, men også bekymringen for, hvad der nu skulle ske. Det er en meget barsk beretning om de strabadser, der var i de første uger efter tilfangetagelsen, hvor en større gruppe soldater gennem mange dage marcherede i isnende kulde. De var i forvejen i en meget dårlig fysisk forfatning – udmarvede, trætte og i uniformer, som var uegnede til den hårde vinter. Det var bogstaveligt talt en march med døden i hælene, hvor de relativt stærke soldater forsøgte at slæbe deres svagere kammerater med, for hvis de faldt om, blev de skudt af de russiske vagter. Efter nogle dage blev soldaterne sat i kreaturvogne og sendt ud på en to-ugers togtur til det sydlige Sovjet, og Danneberger giver en meget barsk beskrivelse af, hvordan fangerne måtte slæbe ligene af de mange døde frem til den forreste vogn efter lokomotivet, hvor de stivfrosne lig blev stablet som træstammer. Når denne vogn var fyldt, blev den udskiftet med en ny, og da toget nåede bestemmelsesstedet, var omkring halvdelen af soldaterne døde. Danneberger forklarer også, at han kun vejede 38 kg, da han kom til lejren Pachta-Aral – lejr nr. 4 – mens næsten alle de andre tyske soldater vejede under 50 kg.

Karl Budach blev også taget til fange om vinteren.⁷⁹ Det skete ved Königsberg i Østpreussen i slutningen af januar 1945. Hans skildring af de første ugers fangenskab er ikke mindre brutal end de øvrige beretninger, men han fortæller også om andre umenneskelige forhold for de tilfangetagne. Alle de tyske soldater blev strippet for ure og smykker af de russiske soldater, og han skildrer en episode, hvor han var tæt på at blive skudt af en russisk soldat, der ikke troede på, at Budach allerede havde fået sit ur stjålet. Han blev reddet af en russisk officer, der kom imellem. Budach fortæller også om en tysk kvinde, der var flygtet til Østpreussen fra det udbombede Kiel, som på en nat blev voldtaget "... et halvt hundrede gange ...", inden hun morgenen efter blev skudt. Beskrivelsen bærer et tydeligt præg af, at de russiske officerer ikke havde styr på, hvad de menige gjorde ved de tilfangetagne tyske soldater og civile, eller at officererne ligefrem selv deltog i overgrebene.

Budach berettede også om, hvordan 500 relativt stærke fanger blev sendt på en udekommando på en banegård kort efter tilfangetagelsen, hvor de skulle omlade tungt gods – herunder især granater – mellem

togvognene.⁸⁰ De arbejdede tre dage og tre nætter uden at få noget at spise og kun med få korte pauser. De, der segnede om, blev skudt for sabotage. Arbejdet fortsatte i flere uger med 12-timers arbejdsdage, med indkvartering i en lille kirke og med helt utilstrækkelige madrationer. Derfor var 233 af de 500 soldater døde, da udekommandoen endelig blev afsluttet i slutningen af april 1945.

En anden dansksindet soldat, Johan Petersen, blev også taget til fange i januar 1943 ved Velikije Luki, midt mellem Riga og Moskva.⁸¹ Kort efter han kom hjem i december 1948, udtalte han sig til avisen om sine oplevelser i fangenskab. Det er noteret, at "... han fortæller ikke gerne om den første tid som fange hos russerne, hvor man gravede sig ned i jorden, lå en halv snes mand sammen så tæt som muligt for at holde varmen, medens en isnende østblæst skar gennem marv og ben." Det gjorde, at han var "... både legemlig og sjæleligt ..." mærket af krigen, men ikke mere, end "... nogen tids hvile vil kunne læge ...", som han fortalte til avisen. Ifølge Jørgen M. Pejtersen var perioden i fangenskab noget, der prægede Petersen livet igennem, men også noget, han ikke ville tale om.⁸²

Også Jens Berg brugte de første ti dage i fangenskab til at marchere efterfulgt af andre ti dage i en kreaturvogn, hvor han var undervejs mod syd.⁸³ Han blev fanget 6. april 1944, og det var derfor knap så koldt for ham som for dem, der blev fanget i vintermånederne, men heller ikke for ham var der ret meget at spise. Han endte i en opsamlingslejr i Usman ca. 500 km syd for Moskva, hvorfra fangerne blev sendt ud til mindre arbejdslejre.

Forholdene under opholdet i fangelejrene

Efter de første kaotiske uger blev fangerne normalt samlet i større, permanente lejre, men flere af de dansksindede fanger blev fortsat flyttet en del rundt mellem lejrene. Både mellem de store samlingslejre, men især mellem forskellige mindre arbejdslejre, der var tilknyttet samlingslejrene. Her var forholdene klart bedre, end det var tilfældet i de interimistiske indkvarteringssteder tæt ved fronten, og dødsraten var tilsvarende lavere. Men maden var fortsat utilstrækkelig og arbejdet meget nedslidende.

Leckband har forklaret, at da han i september 1945 blev indlagt på et lazaret, forsøgte den russiske cheflæge at forhindre dødssyge tyske soldater i at komme ind, så de ikke døde på lazarettet. Det var tilsyne-

ladende, fordi det ville være et problem for hende med mange døde krigsfanger.⁸⁴ Efter den tyske kapitulation var de sovjetiske myndigheder interesseret i at begrænse antallet af døde krigsfanger, hvilket blandt andet betød, at de mest afkræftede og uarbejdsdygtige blev sendt hjem relativt tidligt i løbet af efteråret 1945.⁸⁵ Samtidig blev de døde krigsfanger registreret og begravet, hvilket ikke var tilfældet inden kapitulationen.

Der er flere beretninger om, at fangerne blev undersøgt af russiske læger og inddelt i to til fire kategorier ud fra deres fysiske tilstand. Det skete, efter at de var blevet afluset, klippet og vasket, forholdsvis kort tid efter ankomsten til samlingslejre og løbende derefter. Der var en gruppe fanger, der blev vurderet til at være i så dårlig tilstand, at de ikke kunne arbejde, og der var en gruppe af relativt stærke fanger, som blev sat til det hårdeste arbejde. Herimellem var der en eller to fangegrupper, der kunne udføre let eller lidt hårdere arbejde.⁸⁶

Efter at Karl Budach havde været gennem den vanvittige omgang i udelejren med omladning af gods, ønskede han at få indflydelse på, hvad han skulle lave fremover.⁸⁷ Han var klar over, at russerne havde behov for at udnytte fangernes faglige kunnen, og derfor meldte han sig som tømrer, selv om han egentlig var landmand. Det skyldtes en kammerat, der var tømrer og bygnings-snedker, der mente, at han hurtigt kunne oplære ham. Budach var den eneste af de dansksindede fanger, som har skrevet en beretning, der selv forsøgte at få indflydelse på, hvad han skulle lave, mens de øvrige fik udstukket arbejdet. Det lykkedes ham dog kun delvist at arbejde som tømrer – han var med til at bygge et par fangelejre og til at bygge en luksus-dacha til den sovjetiske leder, Bulganin – men i lange perioder arbejdede han med andre ting, herunder skovarbejde, og på en kolkhos, der var et kollektivlandbrug.

Der blev opstillet arbejdsnormer for, hvor meget de enkelte fanger skulle præstere pr. dag. Hertil var der tilknyttet et belønningssystem, hvor fangerne fik forhøjet deres madrationer, hvis de overgik arbejdsnormen, og tilsvarende fik beskåret madrationerne, hvis de ikke levede op til kravene.⁸⁸ Dette belønningssystem virker dog ikke til at have spillet den helt store rolle, og ifølge beskrivelserne var fangerne ikke interesseret i at overgå normen ret meget. Så var det bedre at arbejde lidt langsommere og kun lige klare normen.

Både Budach og Danneberger havde det held, at de i længere tid arbejdede ved landbruget på kolkhoser.⁸⁹ Berg var også i kort tid beskæftiget med at sætte kartofler, men det virker ikke, som om det betød

nogen forbedring af madsituationen for ham.⁹⁰ Danneberger arbejdede på en kolkhos i Pachta-Aral ved Aral-søen mellem Kasakhstan og Usbekistan fra begyndelsen af 1944 til slutningen af 1946. Det er et subtropisk område, hvor han det første års tid deltog i at dyrke bomuld, herunder også at grave vandingskanaler. Det fik den betydning, at der i forårsmånederne var mange skildpadder i kanalerne, og de udgjorde et meget væsentligt kosttilskud. Det var vigtigt, da han var meget svækket og afkræftet ved ankomsten til kolkhosen. I begyndelsen af 1946 blev han overført til en ny arbejdslejr, der dyrkede grøntsager, og han betegnede det kort og godt som "himmel på jord" for en krigsfange. Her fik han rigeligt at spise af både grøntsager og skildpaddekød.

Budach var også godt stillet, da han i begyndelsen af 1947 blev udlånt til en kolkhos.⁹¹ Han befandt sig da i en lejr i nærheden af Moskva. Det kom ham til gode, at han var landmand, fordi arbejdet bestod i, at han skulle høste med le, hvilket han var dygtig til. Han arbejdede sammen med syv kvinder, og i starten havde han svært ved at følge med, men efterhånden kom han efter det. Han fik forskellige smågaver af kvinderne – brød, mælk, ost og ristet byggryn – og kom efterhånden til kræfter.

Danneberger og Budach er de to, der klarest har beskrevet forholdet til den lokale befolkning. Det gælder især i perioden, hvor de arbejdede på kolkhos'erne. Budach kom tæt på de syv kvinder, han arbejdede sammen med, og da han skulle retur til fangelejren, var kvinderne ikke til sinds at give slip på ham. I stedet ønskede de, at Budach giftede sig med den 22-årige Katja, som havde mistet sin mand under krigen.⁹² Det var han ikke interesseret i, og det er da også tvivlsomt, om det kunne have ladet sig gøre, hvis han havde ønsket det.

Danneberger har i tillægget til erindringerne forholdt sig specifikt til forholdet til den sovjetiske befolkning.⁹³ Det var især under opholdet i Pachta-Aral, at han kom i kontakt med lokalbefolkningen. I udgangspunktet opfattede befolkningen "... os som nogle frygtelige bæster med hugtænder, som spiste småbørn." Ifølge ham skyldtes det den russiske propaganda. Men i takt med, at fangerne arbejdede sammen med de lokale, lærte de efterhånden hinanden at kende som almindelige mennesker. Fangelejren lå i et særligt "verbanntengebiet" – et område for forviste – som bestod af en blanding af "... folketykere, kirgisere, kasakher, usbekere og mange flere." Indbyggerne her måtte alene bevæge sig inden for en radius på 12-kilometer, og Danneberger har beskrevet en udtalt mistro blandt befolkningen, der også havde nogen betydning

i forhold til fangerne. Da han fra slutningen af 1946 blev flyttet til en anden lejr, hvor han igen var under skarp bevogtning, havde han kun beskedent kontakt med den lokale befolkning. Han konstaterede dog, at:

Det russiske menneske er godmodigt og let "zu beeinflußend" [sic]. Når man kunne komme sammen med dem, så delte de, hvis det skulle være, det sidste stykke brød og den sidste smule "Machorka" [tobak, mrn] med os. Kom der en opsynsmand, tog de straks afstand, for en kontakt med en krigsfange koster et par år mere deportation, omend de ikke ved, om de nogensinde kom hjem igen.⁹⁴

Der er to, som har beskrevet, hvordan de flygtede under fangenskab. Budach flygtede to gange og Berg en enkelt gang.⁹⁵ Omvendt var Danneberger helt indstillet på, at flugt ikke var en mulighed – og derfor ikke noget, han overvejede.⁹⁶

Budach flygtede første gang i sommeren 1945 sammen med en kammerat, idet den lejr i den vestlige del af det nuværende Polen, hvor han var fanget, var ved at blive lukket og fangerne flyttet til Sovjet.⁹⁷ Under flugten fik de hjælp af tyske beboere i området, og det lykkedes at få arbejde hos en polsk godsejer, hvor de blev angivet og arresteret af det russiske militærpoliti. Tilbage i fangelejren blev de to lukket inde sammen med fem andre fanger, som blev straffet for forskellige forseelser. Disse fem blev straffet hårdt, mens Budach og hans flugtkammerat slap for fysisk afstraffelse. I fællesskab gennempryglede den kvindelige russiske kommissær og den tyske lejrkommandant, løjtnant Koch, de fem fanger med en ridepisk og et kabelrør, til fangerne besvimed. Derefter blev alle fangerne smidt ned i en jordkælder, hvor de sad indespærret de følgende 2½ måned.

Alligevel valgte Budach i sensommeren 1947 at flygte en gang mere.⁹⁸ Det skete, selv om han udmærket var klar over, at der var dødsstraf for at flygte. Flugten skete ved byen Pskov i Rusland, tæt på grænsen til Estland, og igen var det sammen med en kammerat. Under krigen havde en estisk familie i dette område hjulpet Budach under et alvorligt sygdomsforløb, og han forventede igen at kunne få hjælp af esterne til at flygte. Alligevel gik det galt, og i begyndelsen af oktober 1947 blev de to flygtninge fanget igen. Efter først at være i en arrest i Leningrad – under ganske udmærkede forhold – blev de ført tilbage til deres lejr ved Moskva. Her var straffen forbløffende mild, da de først havde erkendt deres brøde. Budach blev straks sendt tilbage for at arbejde som tømrer på Bulganins dacha, og det var formentlig en vigtig grund til,

at han slap for fysisk afstraffelse. I hvert fald kom den lokale kaptajn Basanow med denne interessante kommentar til ham:

Hvis du har planer om at komme hjem til din mor, så vil jeg give dig et godt råd. Gå tidligt afsted til dit arbejde med dine folk, og kom sent hjem, sådan at du er sikker på, at kommissionsfolkene har forladt lejren.⁹⁹

Det fremgår også andre steder i Budachs beretning, at han havde et udmærket forhold til denne kaptajn, som tydeligvis var interesseret i, at Budach kom tilbage i arbejde – hvor han ledede en gruppe på 100 mand – og ikke ønskede, at ”kommissionsfolkene” fik fat i ham.

Jens Bergs flugt var på sin vis mere dramatisk.¹⁰⁰ I hvert fald var afstraffelsen hårdere. Ifølge hans egen udlægning var det en fejl, og det havde aldrig været hans plan at flygte. På vej hjem fra arbejde kom han væk fra sin gruppe, fordi han var optaget af at finde og plukke skovjordbær, og derfor blev han meldt som flygtet. Da han blev fanget igen, blev han undervejs tilbage til lejren mange gange beordret til at lægge sig ned, hvorefter de fire soldater gennembankede ham med geværkolberne, inden de gik et stykke videre. Da de nærmede sig lejren, valgte Berg at stikke af og løbe det sidste stykke til lejren med risiko for at blive skudt, fordi han ikke kunne klare flere tæsk. Tilbage i lejren blev han smidt ind i et skur, hvor smerterne efter pryglene blev værre og værre. Han konstaterede kort, at ”... hvad fysisk smerte angår, blev de næste 20 dage de hårdeste i mit liv.” På et tidspunkt blev en hjælpefange sendt ind til ham for at tage sig af ham, men den højre arm, som havde taget de fleste af slagene, blev stadig mere tyk af betændelse. Til sidst blev han indlagt på et lazaret, hvor en ung tysk læge opererede og redede armen – angiveligt i sidste øjeblik.

Derefter lå Berg på lazaret i en måneds tid, og ironisk nok kom den hårde afstraffelse til at betyde, at han allerede 2. oktober 1945 blev hjemsendt.¹⁰¹ Han var i forvejen svækket af underernæring og sygdom, og torturen og den efterfølgende operation og indlæggelse medførte, at han ikke var i stand til at arbejde. Derfor valgte russerne at sende ham hjem.

Der er flere dansksindede soldater, der fortalte om hårde forhør og om afstraffelse og tortur. Flere har forklaret, at forhørene ofte drejede sig om tilhøret til mindretallet, men det kunne også dreje sig om andre forhold. Asmus Matthiesen gav ved hjemkomsten i oktober 1955 en meget barsk beskrivelse af, hvordan han var blevet afstraffet og forhørt i 1948 for at få ham til at tilstå, at han havde begået ”... grusomheder mod fangerne

i Sachsenhausen og Oranienburg.”¹⁰² Da han nægtede at tilstå, blev han gennem seks uger lukket ned i en jordhule, hvor der blev gennemført mange forhør af fire-fem timers varighed, og ”... næsten hver dag blev jeg slået med knytnæve og en solid lineal.” Georg Jessen fortalte også ved hjemkomsten, at han var blevet forhørt flere gange, hvor der

... dels blev rettet stærke projektører på mig, dels hvor man truede mig med skydning. Man brugte den taktik, at man førte fangen udenfor, gav ham bind for øjnene og lod et eksekutionshold lægge an.¹⁰³

Han forklarede ikke, hvad han blev forhørt om, eller hvornår det fandt sted.

I januar 1947 blev Karl Budach også torteret under sit ophold i en lejr ved Moskva.¹⁰⁴ Han var leder af et arbejds hold, hvor der var 61 tilbage, men ved tællingen manglede der én, som havde forsøgt at gemme sig ved i løbet af natten at grave sig ned under sit sengeleje. Det blev Budach straffet for, og i 24 timer stod han i en gabestok, der var spændt så højt op, at han knapt kunne nå jorden. Han noterede, at det at stå i gabestok ”... normalt betød døden, især i en vinternat.” Han overlevede dog, og da han kom nogenlunde på højkant, opdagede han, at fangerne i hans gruppe havde slået den mand ihjel, der havde gemt sig under optællingen.

For Danneberger var det også et problem, at han tilhørte det danske mindretal.¹⁰⁵ I 1948 var han kommet til en lejr i Karaganda i Kasakhstan, hvor han var bygningsarbejder, idet der var gang i et stort boligbyggeri. Ifølge sin egen beskrivelse var han noget af en mønsterarbejder, der fik tildelt ekstra rationer. Men da der kom en ny politiofficer i lejren, fik Danneberger problemer. Politiofficeren var blevet hårdt såret under Stalingrad-slaget, og som gammel Stalingrad-soldat blev Danneberger undersøgt med mistanke om, at han havde været SS-soldat, eventuelt endda som en del af en ”Blutgruppe”, der havde fået fjernet sin SS-tatovering. Han blev afhørt dag og nat, og da politiofficeren fandt ud af, at Danneberger tilhørte det danske mindretal, regnede han med, at Danneberger var rigsdansker og derfor en frivillig SS-soldat. Det fremgår ikke, hvor hårde forhørene var, eller hvor længe det fandt sted, men ud fra beskrivelsen ser det ud, som om det var tilbagevendende helt frem til Dannebergers hjemsendelse i slutningen af 1949.

Gennem det halvandet år, hvor Berg var i fangenskab, gjorde han meget ud af at drive tuskhandel.¹⁰⁶ Han virker til at have været noget af

Danske sydslesvigere i lejre med frikorpsfolk

De officielle danske henvendelser til Moskva har gjort de dansksindede en bjørnetjeneste

I DEN sidste tid er der løftet en flig for den gaade, som hedder russernes behandling af dansksindede sydslesvigere i krigsfangelejrene. Meget tyder paa, at de russiske myndigheder har faaet den danske regerings mange henvendelser galt i hal-sen. Man har opfattet det, som om sydslesvigerne var danskere i tyske uniformer — og har behandlet dem som SS-folk!

De første henvendelser til russerne fandt sted i 1942—43 via Stockholm, og et forsøg paa at faa sydslesvigerne overført til en særlig fangelejr blev i 1944 en af ambassadør Døssings opgaver. Den lykkedes ikke. Der foresvævede sydslesvigerne og de danske myndigheder noget i retning af den lejre, som det lykkedes at faa oprettet bag vestfronten i den første verdenskrig.

Henvendelserne fra dansk side fortsattes efter krigens afslutning, uden synderlige resultater. Mens man fra Polen, Jugoslavien etc. ret hurtigt fik de sydslesvigske krigsfanger hjemsendt, var der tavshed fra russisk side. De fanger, som hidtil er kommet hjem, er kommet med de nor-

male transporter af tyske krigsfanger, og nogle af dem siger, at de sikkert vilde have været hjemme forlængst, hvis Danmark blot havde ladet være at blande sig i sagen!

Der foreligger beretninger om overflyttelse fra almindelige fangelejre til lejre for SS-folk, hvor sydslesvigerne er blevet behandlet, som om de var danske statsborgere, der frivilligt havde meldt sig til tysk krigstjeneste. En enkelt har været ude for haard behandling, fordi han ikke kunde forklare de russiske myndigheder, hvem den generalsekretær Thygesen var, som havde skrevet under paa en henvendelse. (Der var jo ingen dansk generalsekretær Thygesen i Flensborg, da manden blev sendt til fronten).

Det bliver utvivlsomt nødvendigt fra dansk side at forklare russerne, at der maa være sket en skæbnesvanger fejltagelse.

Der var et stigende fokus i sydslesvigske og danske aviser på de dansksindede soldater i russiske fangelejre, som blev forvekslet med danske SS-frivillige, og derfor kom hjem senere end andre tyske værnemagtsoldater. Her er det en artikel i Information 8. februar 1950.

Kilde: Dansk Centralbibliotek for Sydslesvoig.

en krejler og har da også selv forklaret, at det var med til at skabe nogen modvilje blandt de øvrige fanger. I løbet af sommeren 1944 arbejdede han med at rydde op på en flyveplads ved den russiske by Voronezh, hvor der var mange metalstumper, han kunne lave skeer og knive af, som han solgte til de andre fanger mod at få brød i stedet for. Ifølge Berg var det helt almindeligt, at fangerne tuskhandlede med hinanden på den måde, og brød, sukker og tobak var betalingsvaluta. Senere fik han arbejde på et savværk, hvor han bevægede sig nogenlunde frit omkring, og det gav mulighed for at tiltuske sig ekstra kartofler og grønt-

sager. Senere – i begyndelsen af 1945 – blev han sendt til en skovlejr, og ifølge sin egen udlægning lavede han og de øvrige fanger ingenting, og de kunne bevæge sig nogenlunde frit omkring. Det gjorde det muligt for Berg at lave en fin lille "arbitrage-forretning", hvor han byttede sin sukkerration med tobak hos indlagte i sygebarakken. Han røg ikke selv, og derfor byttede han tobakken tilbage til sukker med fangerne i sin egen barak, og på den måde fik han et større og større forråd af sukker, da han samlet tjente meget på handlerne.

Karl Budach har også beskrevet den tuskhandel, der fandt sted, og som han konstaterede, florerede byttehandlen hele tiden.¹⁰⁷ Han arbejdede ved årsskiftet 1945-46 på et savværk, og det var muligt for ham at skaffe lidt ekstra brænde herfra. Det kunne han "... bytte med kål, gulerødder eller kartofler hos de kammerater, som arbejdede i statens magasiner." Budach har også flere steder fortalt om en sortbørs, hvor lejrpersonalet løbende stjal fangernes mad og solgte det på den sorte børs uden for lejrene.

I flere beretninger beskrives mødet med andre fanger fra hjemstavnen. De fleste af disse møder var med andre hjemmefra, som ikke var en del af mindretallet, men der er også et par enkelte, som mødte andre dansk-sindede sydslesvigere. Det bedste eksempel på det var Johann Petersens møde med Helmut Leckband.¹⁰⁸ Petersen berettede om mødet, kort efter han var kommet hjem, og det fandt sted, aftenen før han påbegyndte hjemrejsen, mens Leckband måtte blive et år mere i fangenskab. Ifølge Petersen sang de to danske sange som "Jeg elsker de grønne lunde" og "Kong Christian", efter de havde talt sammen i et stykke tid. Udlægningen hos Leckband er noget anderledes – der var ingen sange, og Petersen skulle tage hilsner og beskeder med til Leckbands hustru og søn.

Flere steder i sine erindringer har Karl Budach omtalt, at han har været sammen med soldaterkammerater fra Sydslesvig. Han fortæller blandt andet om, hvordan han i begyndelsen af 1947 hjalp de to "landsmænd" Klaus Grabbe fra Treja og Broder Outzen fra Sillerup ved at give dem ekstra brød, da de var ved at dø af sult.¹⁰⁹ Med "landsmænd" mente han formentlig mænd fra hjemstavnen, men ikke nødvendigvis fra det danske mindretal. Det kan i hvert fald ikke ses, at nogen af de to tilhørte mindretallet. Også Jens Berg fortalte, at han mødte Andreas Jensen fra Bredsted, som stod over for hjemsendelse, og via ham sendte Berg besked hjem til sine forældre om, at han var i russisk fangenskab. Forældrene havde da i over halvandet år levet i uvished om sønnens skæbne, da det ikke var muligt for Berg at sende breve hjem.

Alle dem, der har skrevet beretninger om fangeopholdet, havde været alvorligt syge. Det skyldtes en kombination af underernæring, kulde og hårdt arbejde. Derfor var fangerne meget sårbare. Flere af fangerne blev syge efter tortur og afstraffelse, mens andre blev ramt af epidemiske sygdomme – især tyfus og dysenteri. Dertil kom, at Danneberger og Berg blev ramt af malaria, da de opholdt sig i et subtropisk klima i det sydlige Sovjet.¹¹⁰ Danneberger blev meget syg, mens malariaen først slog ud, efter at Berg var blevet hjemsendt. Til gengæld slap Danneberger ellers forholdsvis sygdomsfrit gennem de knap syv år, hvor han var i russisk fangenskab. Det er formentlig også en hovedgrund til, at han først var hjemme i december 1949, fordi han var god og billig arbejdskraft.

To af de dansksindede fanger blev alvorligt ramt af tyfus. Leckband var som nævnt ovenfor meget syg med tyfus, da han blev indlagt på lazaret i september 1945.¹¹¹ Men han overlevede, og efter mange uger i sygesengen kom han til at arbejde som en slags sygehjælper på lazaretet, fordi han havde overlevet tyfussen og ikke kunne blive ramt igen. Budach blev ramt af tyfus i november 1947, og gennem flere uger blev han mere og mere syg.¹¹² Ifølge beskrivelsen var han nærmest gjort klar til at dø, da den russiske lejlæge – som han havde et godt forhold til – gav ham noget pulver, som slog tyfussen og feberen ned. Han var meget afkræftet efter sygdommen og vejede kun 44 kg – hvilket var under halvdelen af hans normalvægt. Umiddelbart derefter blev han skrevet på en hjemsendelsesliste, efter at lejlægen havde vurderet ham og konstateret, "... at jeg havde en udmærket krop, men uden kød."

Jens Berg blev også ramt af diarré.¹¹³ Det skete kort tid efter, at han ankom til lejren Usman omkring 500 km syd for Moskva i foråret 1944. Det er uvist, om diarréen skyldtes tyfus, men det er sandsynligt. Han var syg i over tre uger med feber på over 41 grader, men kom sig så meget, at han derefter blev sendt videre til en arbejdslejr. Han blev som nævnt syg igen, efter han var blevet tortureret oven på sit flugtforsøg, og herefter var han så afkræftet, at han blev hjemsendt i oktober 1945.

Sammenfatning

Under krigen blev dansksindede soldater fra Sydslesvig taget til fange i Sovjet. Det er uvist, hvor mange der præcist var, men det har formentlig været 70-80 mænd, hvoraf nogle, som kom tilbage til Sydslesvig så hurtigt efter den tyske kapitulation, at de ikke kom med på Generalsekretariatets fangelister.

De dansksindede fanger var som tyske statsborgere tvunget til at deltage i krigen. Men dette mindretalstilhør blev ingen fordel for dem – snarere tværtimod. De russiske myndigheder anerkendte aldrig betydningen af at tilhøre det danske mindretal, og det blev i stedet en ulempe for flere, som blev regnet som rigsdanske SS-frivillige, der blev straffet hårdere end tyske værnemagtsoldater. I hvert fald kom de dansksindede fanger ikke hurtigere hjem end de øvrige tyske værnemagtsoldater, men derimod i gennemsnit en lille smule senere.

I løbet af sommeren 1947 påtog de tre unge sydslesvigere, Franz Winger, Hans "Pulle" Paulsen og Christian Harck, sig opgaven med at få deres ungdoms- og soldaterkammerater hjem. De mente ikke, at det danske udenrigsministerium og det danske generalsekretariat i Flensborg gjorde nok, og derfor sendte de breve til en lang række indflydelsesrige politikere, erhvervsfolk, præster og forfattere – samt forskellige organisationer som Dansk Røde Kors, St. Georgs Gilderne, de danske ungdomsforeninger, Dansk-Russisk Samvirke, Grænseforeningen m.fl. Det er tvivlsomt, om deres indsats fik nogen særlig betydning. Det lykkedes dog at få Røde Kors og St. Georgs Gilderne til at sende pakker med mad og andre fornødenheder til de dansksindede fanger, og det har i hvert fald for flere haft betydning.

De tyske krigsfanger blev brugt som arbejdskraft i genopbygningen af Sovjet, og der er en tendens til, at de stærkeste og dygtigste også var dem, der kom sidst hjem. Blandt de dansksindede fanger betød det eksempelvis, at Karl Danneberger var blandt de sidste, som blev frigivet; han var forholdsvis stærk på trods af underernæring og opslidende arbejde, men han var også en dygtig bygningshåndværker, som russerne havde brug for. Derfor fik han lidt højere mdrationer, og han levede relativt godt gennem to år på en kolkhos.

Forholdene for fangerne var generelt meget dårlige. Det gjaldt især i den første periode efter tilfangetagelsen, hvor ugelange marcher, kulde, næsten ingen mad og drab begået af fangevogterne førte til, at en meget stor andel af fangerne omkom. Da soldaterne kom til de permanente fangelejre, blev forholdene lidt bedre, men epidemiske sygdomme var udbredte, og sammen med underernæring og hårdt arbejde betød det, at dødeligheden fortsat var høj. Beretningerne fra de sydslesvigske fanger er meget barske, hvor forhør, afstraffelser og egentlig tortur var en del af lejrlivet. Set på den baggrund er det imponerende, at så forholdsvis mange overlevede det sovjetiske fangenskab.

KILDER

- Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig (ADCB)
 I61-00-1 til 38: Dansk Generalsekretariat:
 Div. materiale vedr. dansksindede krigsfanger.
 I61-00-3: Månedsberejninger 1947.
 I61-00-7: Protokol 1945-48.
 P22: Jacob Meyer.
 P264: Hans Lunding.
 P586: Walter Schöning.
 P665: Karl Danneberger.
 L23. Interview af Johann Budach foretaget 17.7.85.
 Diverse artikler fra Flensburg Avis og Südschleswigsche Heimatzeitung (SHZ) hentet på fl.a.de.

LITTERATUR

- Berg, Jens A.: *Fanget på Østfronten. Tvoenget i tysk uniform*. København 2011.
 Budach, Karl: *10 år i krig og fangenskab*. Flensburg 1989.
 Christensen, Claus Bundgaard, Niels Bo Poulsen og Peter Scharff Smith: *Under hagekors og dannebrog. Danskere i Waffen SS 1940-45*. Aschehoug, 3. Oplag 1998.
 Deutscher Bundestag: *Deutsche Kriegsgefangene in sowjetischem Gewahrsam*. Berlin 2011.
 Hilger, Andreas: *Deutsche Kriegsgefangene in der Sowjetunion, 1941-1956. Kriegsgefangenenpolitik, Lageralltag und Erinnerung*. Essen 2005.
 Leckband, Helmut: *Kriegsfangelazarettet i Tamanskajagaden*. Flensburg 1974.
 Leckband, Helmut: *Krigsfange. Gennem russiske lejre – Ternopol, Donbas, Stalino*. Haslev 1977.
 Maschke, Erich, red.: *Zur Geschichte der deutschen Kriegsgefangenen des Zweiten Weltkrieges*. Bielefeld 1962-1974.
 Nikolajsen, Linda: *Krigsfanger bag jerntæppet. Danske sydslesvigere i sovjetisk fangenskab 1939-1955*. Sønderjyske Årbøger 2006, s. 7-36.
 Nørregård, Martin Bo: *Danske sydslesvigere i tysk krigstjeneste 1939-45*. Flensburg 2009.
 Overman, Rüdiger: *Deutsche militärische Verluste im Zweiten Weltkrieg (= Beiträge zur Militärgeschichte. Bd. 46)*. Oldenbourg, München 1999.
 Rasmussen, René: *Flensburg Avis i spil mellem Danmark og Tyskland 1930-1945*. Flensburg 2005.
 Zeidler, Manfred og Ute Schmidt, red.: *Gefangene in deutschem und sowjetischem Gewahrsam 1941-1956. Dimensionen und Definitionen*. Hannah-Arendt-Institut, Dresden 1999.

NOTER

- 1 ADCB; I61-94-00-38. Opgørelse foretaget af generalsekretær Frants Thygesen 11.5.48 og sendt til Flensburg Avis. Det var egentlig i Sovjetunionen, men i kilderne skrives der konsekvent Rusland. I denne artikel benyttes Rusland og Sovjet(-unionen) synonymt, selv om mange af fangelejrene var i andre lande – Ukraine, Belarus, Kasakhstan, de baltiske lande m.fl.
- 2 Der var i alt 235 dansksindede soldater, der var fanget i lejre i USA, England, Frankrig, Jugoslavien, Polen og Rusland, mens 145 var meldt savnet. Fangerne fra de andre lande end Rusland var hjemme inden udgangen af 1948. ADCB; I61-94-00-38. Opgørelse foretaget af generalsekretær Frants Thygesen 11.5.48.
- 3 Nikolajsen, 2006, s. 9.

- 4 ADCB; I61-94-00-18 til 38.
- 5 ADCB; I61-94-00-37; Beretning af Franz Wingender skrevet i november 1969.
- 6 Leckband, 1974 og 1977.
- 7 Budach, 1989.
- 8 ADCB; L23. Interview foretaget 17.7.85 – ukendt interviewer. Johann Budach blev taget til fange i Kurland ved den tyske kapitulation, og var hjemme 6. november 1945.
- 9 Berg, 2011.
- 10 Berlingske 11.6.2011: "Fortielse om krigsforbrydelser".
- 11 ADCB; P665 – Karl Danneberger.
- 12 ADCB; I61-94-00-38. Opgørelse foretaget af generalsekretær Frants Thygesen 11.5.48.
- 13 Nikolajsen, 2006, s. 11-12.
- 14 ADCB; I61-36, udateret brev fra Agnes Simon og svarbrev dateret 13.12.46.
- 15 Ibid, brev dateret 11.11.46.
- 16 Ibid, brev dateret 16.11.46.
- 17 Ibid. Udateret brev.
- 18 ADCB; I58-1; Amsstyrelsesmøde 14.1.48 og I61-94-00-8. Svarbrev fra Frants Thygesen 27.1.48.
- 19 ADCB; I61-00-38.
- 20 Ibid.
- 21 Nikolajsen, 2006, s. 15-17.
- 22 Nissen; "De mange kasketters land", kapitel 2, under udgivelse. Generalsekretæren frem til 1939, Frederik Petersen, var selv meldt savnet, og han vendte ikke hjem fra krigen.
- 23 SSF blev først stiftet i efteråret 1946 og efterfulgte Den slesvigske Forening. I denne artikel omtales det som SSF for hele perioden efter maj 1945.
- 24 ADCB; I61-94-00-37; Beretning af Franz Wingender skrevet i november 1969.
- 25 Nikolajsen, 2006, s. 11-15.
- 26 Zeidler & Schmidt, 1999, s. 9.
- 27 Ibid.
- 28 Deutscher Bundestag, 2011, s. 10.
- 29 Overman, 1999.
- 30 Zeidler & Schmidt, 1999, s. 18.
- 31 Deutscher Bundestag, 2011, s. 8
- 32 ADCB; I61-94-00-38. Opgørelse foretaget af generalsekretær Frants Thygesen 11.5.48.
- 33 ADCB; I61-94-00-13. Fangeliste fra juli 1948, hvor det efterfølgende er påført, hvornår fangerne blev hjemvendt efter dette tidspunkt.
- 34 ADCB; I61-94-00-4 til 6.
- 35 ADCB; I61-94-00-38. Opgørelse foretaget af generalsekretær Frants Thygesen 11.5.48.
- 36 ADCB; P22; udtalelse i en ukendt dansk avis 11.2.1978 og gengivet i Flensborg Avis to dage senere.
- 37 ADCB; P22.
- 38 ADCB; P586. Walter Schöning. Beretning skrevet i 1995.
- 39 FIA: 30.3.2007: Kronik af Martin Bo Nørregård "To år på ostfronten". Se også Bernhard Hansens og Helmut Leckbands nekrologer i Skoleforeningens beretning for 1950-51, s. 95-6.
- 40 FIA: "Nægtede stadig efter 6 Ugers Ophold i Jordhule". 18.10.55.
- 41 ADCB; I61-00-38.
- 42 FIA: 13.6.52: "De hjemvendende soldater".
- 43 Nikolajsen, 2006, s. 25-29.
- 44 Nikolajsen, 2006, s. 29-33.
- 45 Nikolajsen, 2006, har s. 30 angivet antallet til 4.000. Af de samtidige dokumenter i ADCB; I61-00-94 er antallet opgjort til 400.
- 46 Nikolajsen, 2006, s. 20-25.
- 47 Ang. danske frivillige i Waffen SS, læs Bundgaard Christensen m.fl. 1998.
- 48 ADCB; I61-00-94-37: Beretning skrevet af Wingender i november 1969.
- 49 ADCB; I61-94-00-7.
- 50 ADCB; P665-4, Danneberger, s. 49-55.
- 51 Budach, 1989, s. 102.
- 52 NKVD var det hemmelige politi, og blev fra 1946 til KGB.
- 53 ADCB; I61-00-7. Brev dateret 13.2.50.
- 54 ADCB; P264-2: afskrift af brev dateret 20.2.1950.
- 55 ADCB; I61-94-00-37; Beretning af Franz Wingender fra november 1969.
- 56 Budach, 1989, s. 114-16.
- 57 ADCB; L23.
- 58 ADCB; I61-00-94-37. Beretning skrevet af Wingender i november 1969.
- 59 FIA: 23.2.46: "Undervejs hjem"; ADCB; P287; manuskriptet "En dansk sydslesviger som krigsfange på tre Kontinenter" og FIA: 2.12.46: "Hjemme igen efter lange Aars fravær".
- 60 ADCB; I61-00-94-37. Beretning skrevet af Wingender i november 1969.
- 61 ADCB; I61-00-94-38.
- 62 Ibid.
- 63 Ibid.
- 64 Ibid.

- 65 Ibid.
 66 Ibid.
 67 I61-00-7; protokol 1945-48.
 68 I61-00-3; månedsberetninger 1947.
 69 ADCB; I61-00-94-38. Brev dateret 23.7.47.
 70 ADCB; I61-00-94-37. Beretning skrevet af Wingender i november 1969.
 71 ADCB; P665-4. Erindringer nedskrevet i 1981.
 72 Berg, 2011, s. 135-41.
 73 FIA; 9.5.85: "Krigsfange i Sovjetunionen" og Budach, 1989, s. 82-86.
 74 Leckband, 1974, s. 5-6.
 75 Ibid, s. 15.
 76 Ibid, s. 45.
 77 Budach, 1989, s. 86.
 78 ADCB; P665-4.
 79 Budach, 1989, s. 82-86.
 80 Budach, 1989, s. 88-89.
 81 FIA; 25.12.1948: "Hele Natten sang vi danske Sange. - Jul i russisk Krigsfange-Lejr."
 82 FIA; 10.9.1996: "Til minde om Johann Petersen". Petersen var gennem mange år pedel på Gustav Johannsen-Skolen, hvor Pejtersen var skoleinspektør.
 83 Berg, 2011, s. 143-55.
 84 Leckband, 1974, s. 7-14.
 85 ADCB; P665-4, s. 24-25
 86 ADCB; P665-4, s. 15-16; Budach, 1989, s. 104-105; Berg, 2011, s. 145-50;
 87 Budach, 1989, s. 92.
 88 ADCB; P665-4; s. 59; Budach, 1989, s. 108 og Berg, 2011, s. 108;
 89 ADCH; P665-4, s. 22-52 og Budach, 1989, s. 117-18.
 90 Berg, 2011, s. 166-67.
 91 Budach, 1989, s. 117-18.
 92 Ibid.
 93 ADCH; P665-4.
 94 Ibid.
 95 Budach, 1989, s. 93-95 og s.119-22 og Berg, 2011, s. 170-73.
 96 ADCB; P665-4, s. 23.
 97 Budach, 1989, s. 93-99.
 98 Ibid, s. 119-22.
 99 Ibid, s. 122.
 100 Berg, 2011, s. 170-73.
 101 Ibid, s. 182-83.
 102 FIA: 18.10.55: "Nægtede stadig efter 6 Ugers Ophold i Jordhule".
 103 ADCB; I61-94-00-7. Brev dateret 29.4.49.
 104 Budach, 1989, s. 109-10.
 105 ADCB; P665-4, s. 32.
 106 Berg, 2011, s. 149-63.
 107 Budach, 1989, s. 103-104.
 108 FIA; 25.12.48: "Hele natten sang vi danske sange" og Leckband, 1977, s. 204-23.
 109 Budach, 1989, s. 110.
 110 ADCB; P665-4 - s. 28-32 og Berg, 2011, s. 170.
 111 Leckband, 1974, s. 24-40.
 112 Budach, 1989, s. 123-24.
 113 Berg, 2011, s. 147-48.

Zusammenfassung

Während des Krieges gerieten dänisch gesinnte Soldaten aus Südschleswig in die Sowjetunion. Wie viele es genau waren, ist nicht bekannt. Vermutlich handelte es sich jedoch um 70-80 Männer, von denen einige so bald nach der deutschen Kapitulation nach Südschleswig zurückkehrten, dass sie nicht auf den Gefangenenlisten des Generalsekretariats standen.

Als deutsche Staatsbürger waren die dänisch gesinnten Häftlinge gezwungen, am Krieg teilzunehmen. Doch diese Minderheitszugehörigkeit brachte ihnen keinen Vorteil – ganz im Gegenteil. Die russischen Behörden erkannten die Bedeutung der Zugehörigkeit zur dänischen Minderheit nie an, stattdessen wurde sie zu einem Nachteil für mehrere, die zu den dänischen SS-Freiwilligen zählten, die härter bestraft

wurden als deutsche Armeesoldaten. Jedenfalls kamen die dänisch gesinnten Häftlinge nicht früher nach Hause als die anderen Bundeswehresoldaten, sondern sogar im Durchschnitt etwas später.

Im Sommer 1947 machten sich die drei jungen Südschleswiger Franz Wingender, Hans „Pulle“ Paulsen und Christian Harck an die Aufgabe, ihre Jugend- und Soldatenkameraden nach Hause zu holen. Sie waren der Meinung, dass das dänische Außenministerium und das dänische Generalsekretariat in Flensburg nicht aktiv genug waren, und schrieben deshalb an eine Vielzahl einflussreicher Politiker, Geschäftsleute, Priester und Schriftsteller – sowie an verschiedene Organisationen wie die Dänisches Rotes Kreuz, St. Georgs Gilderne, die dänischen Jugendverbände, die Dänisch-Russische Vereinigung, Grænseforeninger und andere. Ob ihre Bemühungen fruchteten, ist nicht bekannt. Es gelang ihnen jedoch, das Rote Kreuz und St. Georgs Gilderne dazu zu bringen, den dänisch gesinnten Gefangenen Pakete mit Lebensmitteln und anderen lebensnotwendigen Gütern zu schicken, und zumindest für einige war dies wichtig.

Die deutschen Kriegsgefangenen wurden als Arbeitskräfte beim Wiederaufbau der Sowjetunion eingesetzt, und tendenziell kamen die Stärksten und Fähigsten auch zuletzt nach Hause. Unter den dänisch gesinnten Häftlingen bedeutete dies beispielsweise, dass Karl Danneberger zu den Letzten gehörte, die entlassen wurden; Er war trotz Unterernährung und anstrengender Arbeit relativ stark, aber er war auch ein geschickter Baumeister, den die Russen brauchten. Deshalb erhielt er etwas höhere Lebensmittelrationen und lebte zwei Jahre lang relativ gut auf einer Kolchose.

Die Bedingungen für die Gefangenen waren im Allgemeinen sehr schlecht. Dies galt insbesondere in der ersten Zeit nach der Gefangennahme: wöchentliche Märsche, Kälte, kaum Essen und Tötungen durch die Gefängniswärter führten dazu, dass ein sehr großer Teil der Gefangenen umkam. Als die Soldaten in den fest etablierten Lagern ankamen, verbesserten sich die Bedingungen leicht, aber epidemische Krankheiten waren weit verbreitet und führten mit Unterernährung und harter Arbeit dazu, dass die Sterblichkeitsrate hoch blieb. Die Berichte der südschleswigschen Häftlinge lesen sich sehr barsch, denn Verhöre, Bestrafungen und tatsächliche Folter war Teil des Lagerlebens. Vor diesem Hintergrund ist es beeindruckend, dass so viele die sowjetische Gefangenschaft überlebt haben.